

Кащенко Адріан

ОПОВІДАННЯ ПРО СЛАВНЕ ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ

Оповідання перше
ПРО ПОЧАТОК КОЗАЧЧИНИ ТА БОРОТЬБУ ЇЇ З ТАТАРАМИ Й ТУРКАМИ
(1483-1590 роки)

ДАВНИНА УКРАЇНИ

Не до ладу було б розпочинати оповідання про запорожців, не згадавши, бодай коротенько, часи давнього життя України, бо козаки були дітьми українського народу й завжди дбали про рідний край, захищали його від ворогів та обстоювали свої права й волю.

Всі землі понад великими річками - Дніпром, Бугом, Дністром та Сяном - з давніх-давен залюднювали східнослов'янські племена. Вони жили окремими громадами, й ними правили вільні ради громадян, що обирали собі на вічах князів.

На північ та на схід од слов'ян селилися фінські племена, з яких найбільші осіли на берегах Оки та Волги - мордва й черемиси.

Колись, у давні часи, слов'янське населення жило на просторах од Тиси, яка впадає в Дунай, лише до Дніпра, так що наддніпрянські землі лежали на краю цих володінь, і через те вони були прозвані Україною. Але з часом слов'яни стали селитися й на фінському терені: по річці Двіні, на озерах Чудському й Ільмені, по річках Волзі й Оці, й там стали вони складати свої громади й князівства. Десь із початку X сторіччя, після народження Ісуса Христа, за часів князювання в Києві Олега, гору над усіма східнослов'янськими племенами взяли поляни, які жили на правому боці середнього Дніпра й мали своїм осередком город Київ. їхня земля споконвіку звалася Руссю, і ця назва, разом із поширенням влади київських князів, перейшла й на всі слов'янські племена, які скорилися полянам.

За часів Володимира поляни, з волі цього князя, року 988-го пристали до грецької православної віри, а згодом християнство визнали й інші східнослов'янські племена. З прийняттям православ'я слов'яни набули письменність і стали потроху створювати свою власну культуру.

Той же князь Володимир об'єднав усі слов'яно-руські племена в одну велику Руську державу, яка простяглася від Тиси за Карпатськими горами до річки Дону й Азовського моря та від Білого до Чорного моря. Але та єдність тривала недовго. Безмежні обшири, що їх посіли слов'яно-руські племена, та брак у ті часи шляхів сполучення утруднювали спільне життя на таких великих землях, і незабаром держава Володимира занепадала й розпоршилась на багато дрібних князівств. До того ж, князь Володимир, помираючи, роздав усі володіння між своїми дітьми. Ще його син Ярослав якось тримав братів у покорі й мав під своєю рукою всі руські землі, крім Полоцької, а вже за часів його внуків ніхто не бажав слухатися київського князя. Не минуло й ста літ, як велика Київська держава розпалась на кілька десятків, а далі - й сотень князівств. Зрештою, дійшло до того, що мало не в кожному місті був свій князь.

Усі князі ворогували між собою, кожен хотів мати якнайбільше підвладних городів і весей; і от вони, озброївши своїх людей, стали нападати на своїх сусідів; скидали своїх родичів із князівств та іноді об'єднували до купи чималі володіння, які з часом знову ділили між своїми дітьми й онуками.

Під час цих змагань і чвар князі часто запрошували за гроші чужосторонніх вояків: варягів або інших кочівників, які, скориставшись занепадом Русі, захопили південні степи. Спочатку то були печеніги, а згодом - половці.

Найбільше лиха від тих воєн зазнав Київ. Він був найдостославніший і найбагатший з усіх городів, розташованих на руських землях. За часів Володимира та Ярослава Київ прикрасили великі й розкішні церкви й монастирі; його було обсіпано високими земляними валами з міцним, посеред них, мурованим заїздом, що звався "Золотою брамою", і тепер Київ жив лише спогадами про свою славу. Через те кожен могутній князь неодмінно прагнув стати князем у цьому городі та старшинувати над усіма руськими престолами.

З тими війнами й колотнечами дедалі дужче занепадали городи, зубожіла людність і сила Русі. Цим і скористалися степовики-половці, що досі вже вигнали з південного

степу печенігів та угрів й захопили степові простори від Волги до Дніпра. Вони насакували на руські землі, випалювали городи й весі, а людей забирали в неволю.

Найближча до степів Київщина, звісно, й найбільше потерпала від тих нападів. Нарешті в XI столітті половці витиснули Русь із степів на північ, опанували Дніпром од лиману до Орелі, захопили устя Дністра й Бугу й, таким чином, перетнули руські шляхи до Чорного моря й Цар-городу.

Доки через тяжкі обставини Київщина та й узагалі вся Україна дедалі дужче занепадала, північно-східні руські землі, захищені від степовиків лісами та болотами, зміцнювали свою силу й у XII столітті склали, між річками Волгою та Окою, чималу державу - Суздальську Русь, яку згодом стали називати Московщиною. Осередок руського державного життя поволі перемістився на північ.

За два століття, що минули після князювання Володимира, єдність між північною та південною Руссю зовсім розладналася, так що суздальські князі не тільки не допомагали Україні у боротьбі з половцями, а навіть раділи із занепаду Києва, і року 1169-го суздальський князь Андрій Боголюбський, скориставшись із безсилля Київського князівства, захопив зі своїм військом Київ, пограбував його вкрай, не минаючи навіть монастирів та церков і, поруйнувавши та спустошивши колись могутнє й розкішне місто, залишив його на поталу степовикам-половцям.

За якийсь час після походу на Київ Андрія Боголюбського посунулися на руські землі татарські орди зі Сходу. Під проводом свого хана Батия вони зруйнували року 1237-го Суздальську Русь і, повернувши звідти на південь, кинулися на половців і вигнали їх аж за Дунай та Карпатські гори.

Заволодівши південними степами, Батий через кілька років рушив із великими ордами на теперішню Лівобережну Україну й, спустошивши Переяславське та Чернігівське князівства, року 1240-го підступив до Києва.

Городяни оборонялися вперто, адже сподівалися лише на смерть, бо не мали сили відігнати татар, і ті, вдершись до міста, вирізали людей та пограбували і сплюндрували все, що кияни встигли збудувати та надбати за сімдесят літ після руїни Андрія Боголюбського.

Після Києва татари спустошили ще Волинь, Поділля й Галичину, а тоді знову повернулися в чорноморські степи, обклавши щорічною даниною всі руські землі.

Русь опинилася в чужоземному ярмі. Щороку всі руські князі мусили привозити свою данину; й від волі хана залежало, чи залишаться вони на троні, чи їм зітнуть голову, й князівства перейдуть в інші руки, до тих князів, що більш покірливі, чи, не шкодуючи своїх підлеглих, обіцяють привозити татарам набагато щедріші подарунки.

Найскрутніше з усіх руських земель доводилося від татар знову-таки Русі-Україні, бо вона була найближча до степів і не мала жодного природного захисту з боку татарських кочовищ; тому після нашестя Батия східні й південні землі зовсім здичавіли, поросли будяками й перетворилися на безлюдні степи.

Не так тяжко було Русі Суздальській, або Московщині. Татари не любили ходити туди через ліси й болота, й не так потоптали той край. За сто літ Батиевої руїни Московське князівство не занепадо, а зміцнилося, і князь московський Іван Калита, за згодою татарського хана, став старшим над усіма східноруськими князями, проголосивши себе великим князем.

Ще менше потерпіла від татар Галицька Русь, бо її зі степу заступила Україна, і в XIII столітті, за часів короля Данила, сина його Лева та онука Юрія, вона набула ще більшої сили. Та й у неї знайшлися вороги - угри й поляки, й ті лихі сусіди, виснаживши її можуть, підгорнули Галицьку Русь під себе, причому ті русини, що жили за Карпатами, потрапили в ярмо до угорців, а ті, що були на сході гір, дісталися полякам.

Доки київська Русь-Україна перебувала в руїнах, стоптана татарськими кінями, на північ од неї, на річці Німані, почав складатися в міцну державу напівдикий народ. Уже в XIV столітті великий князь литовський Гедимін заходився поширювати свою владу на південь і завоював усю Білу Русь (край од Прип'яті до верхнього Дніпра). Син же Гедиміна, великий князь Ольгерд, прилучив до Литви всю Україну з обох берегів Дніпра, року 1360-го посадив свого сина Володимира князем у Києві й, вигнавши на якийсь час татар із нижнього Дніпра, Бугу та Дністра, розширив межі своєї держави до Чорного моря.

За добу литовської зверхності Україна трохи перепочила. Литовці не утискували українців; навпаки, самі запозичували в них звичаї, мову й письменність. Але таке

спокійне життя недовго тривало на Україні. Наприкінці XIV століття Литва з'єдналася з Польщею, державою римсько-католицької віри, й поляки, забравши всі державні посади, стали переслідувати православних українців, та не задовольнившись і тим, почали обмежувати волю українського селянства й роздавати українські землі польській шляхті.

За панування Литви на Україні вже були вільні вояки, які, хоча й не називалися козаками, проте, як і козаки, присвячували себе військовій справі. Тоді Візантійське царство воювало з турецьким ігом і, щоб мати добре військо, набирало за гроші вояків із різних країн. Між іншим, ходили до Царгорода й українці, про що згадано в пісні з тих часів:

Ой, пустимося ж на тихий Дунай,
Далі Дунаєм під Цареград;
Ой, чаємо там доброго пана,
Що платить добре за служеньку;
Ой, дає на рік по сто червоних,
По коникові та й по шабельці,
По парі суконь та й по шапочці,
Та й по шапочці, та й по панночці...

Слідом за лихом, якого зазнала Україна від польської шляхти, на неї впала ще страшніша біда. В середині XV століття грецьке Візантійське царство, від якого на Русь прийшли православна віра й письменство, було зруйноване турками, і Царгород, перехрещений відтоді у Стамбул, став столицею бусурманів. Оттоманська Порта вийшла в перші держави Європи; татарська орда з Криму, яка весь час кочувала в руських степах, од Кавказу через Дін та Дніпро аж до Дністра, будучи найближчим сусідом і єдиновірцем турків, визнала над собою їхню зверхність, а відтак, зміцнивши своє військо, вигнала литовців із Дніпровського Пониззя та Бугу й почала спустошувати своїми наскоками Україну та відвойовувати її землі у Литви.

Найлютішим тягарем для України були походи кримського хана Менглі-Гірея. Року 1482-го він доценту сплюндрував Правобережжя разом із Києвом, а через кілька років так само спалив і Лівобережжя з Черніговом і, не спинившись на тому, спустошив ще й Поділля та Волинь.

Про зруйнування Києва Менглі-Гіреем так розповідає народна дума:

В неділю рано-пораненьку у всі дзвони
дзвонять,

І старії, і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і господа просять:
"Поможи нам, боже, Київ-город боронити,
Діждем першої Пречистої, будем обід

становити".

В неділю рано-пораненьку города достали,
Усім церквам українським верхи позбивали,
Дзвонами спіжовими коня напували,
В святих церквах коні становили.

Ця руїна, за Менглі-Гірея, була далеко гірша, аніж за часів Батия, бо всіх людей, хто не був забитий або не сховався в лісі, татари забирали в Крим, а звідтіля продавали у неволі на турецькі галери або в заморські турецькі міста. За кілька років Україна стала пустою, понад Чорним же морем та й далі, на Середземному й Червоному, лунали розпачливі зойки сотень тисяч українських бранців і бранок, відірваних од своїх дітей та батьків, од рідного краю.

Не маючи собі захисту від своїх зверхників - литовців та поляків, українці збагнули, що їм треба самим братися до зброї й виставляти свою військову силу проти татарської неволі. Коли ординці залишали Україну, населення почало виходити з лісів, гуртуватися в загоны та силоміць виганяти зі своїх земель татар. Кому під час руїни вдалося врятуватися разом із сім'єю, ті верталися до своїх розорених осель; потроху бралися за господарство; ті, що втратили всю рідню й не мали для кого зводити нове гніздо, лишалися без даху над головою, йшли в степи, присвятивши своє безталанне життя боротьбі з поганцями - татарами - та обороні своїх більш щасливих земляків.

ПОЧАТОК КОЗАЧЧИНИ

Тих українських людей, що лишилися безпритульними після татарської руїни і, взявши зброю до рук, почали виходити в степ і нападати на татар, прозвали козаками, що мовою східних народів означало: "вільна, рухлива людина". Не маючи ще певної організації (ладу), українська козаччина в перші десятки літ свого існування гуртувалася здебільшого біля замків стародавніх руських князів: Острозького, Вишневецького, Дашковича та інших - і з ними виходила битися проти татар; далі ж, коли козаків побільшало, вони купчилися в нововідбудованих містах: Каневі, Черкасах, Корсуні, Білій Церкві, Брацлаві та в усіх прикордонних староставах (повітах) і ходили в походи під проводом старостів, яких називали гетьманами.

З таких гетьманів-старост найбільше уславилися Лянцкоронський, староста Хмельницький, що водив козаків на татарські землі у 1512 та 1516 роках і тоді ж поруйнував Білгород та Очаків, і Дашкович, староста Черкаський та Канівський, який року 1521-го зазнав, було, татарської неволі, але невзабарі втік із Криму й ходив 1523 та 1528 років із козаками під Очаків, а якось вдерся, було, з козаками навіть до Криму.

Виходячи щовесни на південь, щоб вистежувати татар, козаки разом із тим полювали на дичину й, вертаючись під зиму на Україну, привозили із степів коштовні звірині хутра, а ті, хто плавав річками, привозили додому рибу.

У ті часи в гаях та байраках південної України водилася така сила дичини, що з нею, було, й не розминешся; в річках же така сила риби, що, як старі оповідачі казали, "встроми у воду списа, то він так і стримить поміж рибою - не може на бік похилитись". Велика здобич, що привозили козаки з півдня, або як тоді казали, "з Низу", заохочувала й осілих людей із міст і сіл виходити щовесни разом із козаками на добичництво. Вони озброювалися, єдналися з козацькими ватагами, спільно з ними пробували ціле літо в степах та на річках, серед повсякденної небезпеки від татарських наскоків; на зиму ж, обтяжені здобиччю, верталися до своїх осель. З кожним роком кількість таких осілих добичників більшала, й вони, перейнявши всі козацькі звичаї та їхнє врядування, чимдалі дужче зміцнювали силу козацтва. Проте, хоча добичництво й мало помітний вплив на поширення козаччини, все ж провідною метою існування козацького війська була боротьба з татарами, а потім - і з турками.

З року 1540-го історія, називаючи привідців козаків, згадує не тільки одних прикордонних старост, а й зазначає вже козацькі походи на татарські улуси (кочовища) та турецькі міста під проводом своїх же народних ватажків: Карпа Масла з Черкас, Якова Білоуса з Переяслава та Андрушка з Брацлава, на підставі чого можна гадати, що ще до середини XVI століття козаччина вже мала певну організацію й сама почала вибирати собі ватажків.

У степу козаки пильнували татарських нападників, які ходили на Україну по людей, перепиняли їм шлях, билися з ними й не давали захоплювати живу силу в неволю; під час же нападу великої орди, коли зупинити бусурманів козакам було не під силу, вони все-таки дбали про те, щоб застерегти міста й села про наближення ворога, і тоді весь хрещений люд залишав свої оселі й ховався у лісах або шукав собі захисту в замках і по великих містах.

На добру здобич од козакування незабаром почали дивитися ласо прикордонні старости й давай одбирати в козаків чималу половину найдорожчих набутоків. Козаки попервах ремствували, а проте якийсь час підкорялися старостам; згодом, звикнувши до життя в степах, бездомівні козаки, що не мали жінок та осель, стали й зимувати на Низу, то переховуючись у печерах, між скель, понад річками й байраками, то закладаючи свої "коші", або "січі", на таких островах Дніпра, де б татарам їх було важко знайти та несподівано захопити.

Таким чином, уже в середині XVI століття українські козаки поділилися на дві частини: тільки покірливі та ті, що мали жінок і домівки, жили "на волості", здебільшого в Черкасах і Каневі, а пізніше ще й у Трахтемирові й Корсуні; ті ж, які не мали дружин або не хотіли коритися владі на місцях, мешкали на Низу. Через те перших козаків називали городовими, а других - низовими.

Побачивши, що через оселення на Низу здобич починає вислизати з рук польських старостів, вони стали ходити походами на низових козаків, вишукуючи коші й одбираючи їхні набутки. Тоді низовики, щоб уникнути тих грабунків і пильніше стежити за рухами татар, згуртувалися в чималу громаду, вибрали собі отамана й, посідавши на човни, попливли Дніпром за пороги.

Нелегко, мабуть, було козакам уперше перетнути бурхливі пороги, де і в наші часи

нерідко розбиваються човни на тріски, та козаки подолали той небезпечний шлях, і звідтоді Дніпрові пороги та козаки стали рідними братами на кілька віків, і все тодішнє козацьке життя снувалося біля порогів.

За порогами, на одному з островів Великого Лугу, козаки поставили собі курені, обкопали свій табір окопами, обгородили засіками й прозвали цей новий кіш "Січчю". З того переходу низовиків за пороги вони й почали зватися "запорозькими козаками", або "запорожцями". Про них-то й підуть мої оповідання, хоча неможливо буде обминати життя й городовиків, бо й ті козаки щовесни приходили до своїх товаришів за пороги, жили з ними одним життям, разом вирушали в походи, разом і клали свої голови в боротьбі з бусурманами, бодай і зимували на Україні, а все-таки звалися козаками Війська Запорозького Низового.

ПЕРШІ ЧАСИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Великий Луг був добрим місцем для розташування запорозьких козаків. Він являв собою величезний острів, оточений річками Дніпром, Кушугумом та Кінськими Во-дами й порізаний Дніпровими протоками на безліч менших островів. Увесь луг мав 5 миль, або 50 верст у довжину та біля трьох миль завширшки; його вкривав одвічний ліс та несходимі пущі очеретів, осоки та шелюгів. На тих островах була ціла мережа озер та боліт, які під час повені сполучалися з Дніпром. Знайти та добути тут козаків вороги не могли, зате прогодуватися запорожцям у Великому Лузі було неважко, бо всі його протоки, озера й лимани аж кишіли рибою, а в лісах водилася сила звірини й птиці. Бракувало козакам тільки борошна та пороху, тому вони час од часу виряджали товаришів байдаками по Дніпру на Україну.

Упорядкувавши Січ у захисному куті Великого Лугу, запорожці почали висилати козацькі залоги до татарських перевозів на Дніпрі й бойові чати в степи, понад шляхи, якими найбільше ходили татари на Україну.

Татари мали чимало перевозів на Дніпрі, найдавніші з них були: перший між порогами Будилом та Лишнім, другий - трохи вище голови острова Хортиці, в урочищі Кічкас. Перше місце подобалося татарам тим, що там Дніпро розмежовували острови Тивильжан (Таволжанський) та Перун на три протоки й саме там легше було перепливати з кіньми по черзі, відпочиваючи на островах; під Кічкасом Дніпро був стиснутий скелями і мав лише 80 сажнів завширшки.

Пристезивши татар на перевозі, запорожці намагалися перешкодити їм перебратися на інший берег, знищуючи всіх, хто зважувався перепливати; коли ж це не вдавалося, то сповіщали Січ і Україну. Згодом на степових пагорбах були споруджені "бекети", звідки подавали вісті про татар гаслом: на далекій од Дніпра могилі запалювали вогонь, а чатівники з подальших місць, сприйнявши той знак, розводили й собі багаття, і так те гасло за одну ніч поширювалося по всіх степах і доходило до України; ото ж, не встигнуть татари й перевезтися через Дніпро, а вже скрізь знають, що вороги наближаються.

Нема чого й казати, що життя запорожців у перші сто літ існування Запорозького Війська було невимовне тяжке. Татарські кочовища діставали в ті часи східним боком Дніпра річки Орелі, а правим - Тясмину й Висі, так що єдиним зв'язком Січі запорозької з Україною, і то не забезпеченим од татарських наскоків, був Дніпро. Оточені з усіх боків татарами, запорожці повсякчас сподівалися нападу ворогів, а з тим або смерті собі, або тяжкої неволі. До того ж, татарські добичники ("ушкалі"), приходячи щороку на Україну за ясирем (бранцями), неначе за своєю власністю, стали помічати, що запорожці пильнують за ними й застерігають про їхні наскоки всю Україну; то ж і самі почали вистежувати козаків, щоб, знищивши їхню варту, віроломно налетіти на українські міста й села.

Щоденна небезпека навчила запорожців стерегтися від бусурманів. Очі їхні бачили в таку далечінь, куди нині сягають лише підзорні труби, а козацьке вухо чуло й там, де, здавалося б, панувала німа тиша. Козаки вміли вгадувати наближення небезпеки за тим, куди біжать степові звірі або як перелітає птаство.

Коли небезпека заставала запорожців поблизу Дніпрових порогів, вони ховалися серед скель і в печерах, що й досі існують по берегах Дніпра; якщо біля Великого Лугу та в низинах річок - тікали в плавні та очерети; згодом же, вистезивши зі своєї схованки ворогів, - кидалися на них зненацька й, коли мали сили, то й знищували їх.

Найтяжче доводилося тим із запорожців, які чатували в степах. Там було видко

далеко навкруги, і здавалося, що козакам нема порятунку від татар, бо коні у степовиків були прудкі, як вітер; проте й запорожцям вдавалося врятуватися; досить було добігти козакові до якоїсь степової річки або озерця, і вже він у безпеці: бо виріже собі очеретину, простромить у її колінці дірочку й, узявши в рот, занурюється у воду з головою. Краєчок очеретини, виставлений на поверхню, зовсім не помітний поміж осокою й очеретом, а козак через неї дихає й може пересидіти в річці, доки татари підуть далі.

Але хоч які були сторожки запорожці, а не одному з них випало загинути в нерівній борні з бусурманами, як переказують нам сумні народні думи:

Понад сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає й не гадає,
Що на нього, молодого,
Ще й на джуру малого,
Біда настає...
То не верби луговії зашуміли,
Як безбожні ушкалі налетіли,
Хведора Безрідного,
Отамана курінного,
Постріляли, порубали,
Тільки джури не піймали,
То малий джура до козака прибуває,
Рани йому глибокі промиває.
То козак йому промовляє:
- Джуро, мій джуро,
Вірний слуго!
Ідь ти понад Лугом-Вазавлугом
Та понад Дніпром-Славутою.
Послухай ти, джуро, -
Чи то гуси кричать,
Чи лебеді ячать,
Чи ушкалі гудуть,
Чи, може, козаки Дніпром ідуть?
Коли гуси кричать, або лебеді ячать - то зжени,
Коли ушкалі гудуть, то схорони.
Коли ж козаки йдуть, то об'яви:
Нехай вони човни до берега привертають,
Мене, Хведора Безрідного, навіщають.

II

Ой, усі поля самарської почорніли,
Ясними пожарами погоріли;
Тільки не згоріло край річки Самарки,
Край криниці Салтанки
Три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
Та тим вони не згоріли,
Ще там три брати рідненьких,
Як голубоньки, сивеньких,
Постріляні та порубані спочивали;
Та тим вони спочивали,
Що на рани постріляні та порубані
дуже знемогали.
Озоветься старший брат до середульшого словами,
Обіллється гіркими сльозами:
"Прошу я тебе, братику мій рідненький,
Як голубонько, сивенький!
Добре ти учини:
Хоч із річки Самарки
Або з криниці Салтанки

Холодної води знайди,
Рани мої, постріляні та порубані,
окропи, охолоди!"
То середульший брат теє зачуває,
До його словами промовляє:
"Братику мій рідненький,
Як голубонько, сивенький!
Чи ти мені, брате, віри не доймеш,
Чи ти мене на сміх підіймаєш!
Чи не одна нас шабля порубала?
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі дев'ять ран -
рубаних, широких,
А чотири - стріляних, глибоких!
Так ми добре, брате, учинімо,
Свого найменшого брата попросімо:
Нехай найменший брат добре дбає,
Хоч навколюшки вставає,
Військову суремку в головах доставає,
У військову суремку добре грає-приграває;
Нехай би нас стали странні козаки зачувати,
До нас доходжати, Смерті нашої доглядати,
Тіло наше козацьке, молодецьке
в чистім полі поховати!"

НЕВОЛЯ БУСУРМАНСЬКА

З татар, що насакували на Україну, ніхто не хотів вертатися додому з порожніми руками. Пограбувавши в містах і селах усе, що було коштовного, і повбивавши тих, хто змагався й обороняв своє добро, нападники підпалювали оселі й зганяли людей з усіх околиць до одного місця. Там вони вирізували старих і не придатних уже до невольницької роботи, вбивали або розганяли геть недолітків, витоптували кіньми тих дітей, які не мали ще сили втекти; інших же бранців: молодичь, дівчат, чоловіків і парубків, розлучаючи батька з дочкою і дружину з чоловіком, - розділяли між собою. Ось уривок із народної пісні про татарську руїну:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство заграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється...
А я, бідний, з діточками,
Піду лісом - стежечками.

Після поділу ясиру всякий татарин зв'язував своїм бранцям руки за спину сирицею, прив'язував одного невольника до другого і, нанизавши їх цілу пасму, припинав переднього до свого сідла і так тяг їх через степи до самісінького Криму. А коли бранці не встигали за конем, то татари підганяли їх довгими батогами.

Не всі полонені мали силу витримати таку подорож. Роз'ятрені, скривавлені степовими будяками, ноги не хотіли слухатися, й нещасні бранці, а найбільше полонянки, жінки та дівчата, падали й волочилися за кіньми, доки татари не добивали знесилених, залишаючи їх серед степу на поталу звірові й птиці.

Повели їх по жірниці,
А жірниця ніжки коле,
Чорну кривцю проливає...
Чорний ворон залітає,
Тую кривцю попиває...

Та брати невольників, запорожці, завжди пильнували за татарами й, не зумівши зупинити їх тоді, як ті йшли на Україну, вони підстерігали, коли вже татари верталися назад, обтяжені ясиром, Чорним шляхом, на південь; і Запорозьке Військо несподівано вихором вилітало з якогось степового байраку й, порубавши ворогів поодиноці, визволяло рідних в'язнів і вертало їх на Україну.

Та не щоразу траплялося запорожцям так щасливо відбивати невольників. Дуже обмаль вони мали війська, й дуже просторі були чорноморські степи. Багато все-таки вивозили татари українського люду до Криму в міста Козлов (нині - Євпаторія) та Кафу (тепер - Феодосія), що, починаючи ще з XV століття, стали всесвітніми невольницькими ринками.

З Криму бранців розвозили на продаж у всі міста Чорного й Середземного морів. Молодиць і дівчат гарної вроди купували заможні бусурмани в свої гареми, всю решту - на будь-які роботи. Поводилися власники з невольниками не по-людському: годували їх, як собак, на ніч приковували ланцюгами або зв'язували їм руки й ноги й тримали в льохах і хлівах; найгірша ж доля випадала, мабуть, тим, кого турецький уряд забирав на свої військові галери. Там невольників прибавали залізом до гребок, і вони мали громадити веслами вдень і вночі, переганяючи галери з одного моря в інше, аж доки, під час війни чи за хуртовини, загинуть, разом із галерою, в безодні моря.

Про тяжке бідкування у турецькій неволі досі збереглося кілька народних дум; нехай же вони й повідають нашому читачеві про ту долю українського народу.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки піднімали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
"Подай нам, господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!
Хоча й би чи не встала на Чорному морі бистра хвиля,
Хоча й би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Та вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла;
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості пошмуляло!"
Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він походжає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турків-яничарів, зозла гукав:
"Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника потричі в однім місці затинайте!"
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду заходжали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
Потричі в однім місці бідного невольника затинали;
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кості обривали,
Кров християнську невинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
"Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,

У мир хрещений,
В городи християнські!"

II

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У городи християнськії - до отця, до матусі,
Що не може він їм поклонитися -
Тільки поклоняється голубонькам сивеньким:
"Ой ти, голубонько сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полети ти в городи християнськії,
До отця мого, до матусі.
Сядь-пади
На подвір'ї отцівськїм,
Жалібненько загуди,
Об моєї пригоді козацької припом'яни:
Нехай отець і матуся
Мою пригону козацькую знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби збирають, -
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорне море вигравати,
То не знатиме отець, либонь матір,
У которї каторзі шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царграді на базарі.
Будуть ушкалі, турки-яничари набігати,
За Чорне море у Арабську землю продавати,
Будуть за них срібло-злото, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати.
Тоді далася бідному невольнику
Тяжка неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацькеє проїдала".
То бідні невольники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку, віру бусурманську проклинали:
"Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти еси наповнена сріблом-злотом
І дорогими напїтками,
Тільки ж бідному невольнику на світі невільно,
Що бідний невольник у тебе пробував,
Празника Рожества, будь лі Воскресення не знає,
Всі у неволі проклятої, на каторзі турецької
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманську проклинають:
"Ти, земле турецька, бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ війною;
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, боже, бідного невольника
На Свято-руський берег,
На край веселий, між народ хрещений!.."

Не легша доля була й українського жіноцтва, захопленого в неволю. Не маючи сили, щоб оборонятися від напасників, молодіці й дівчата тільки сльозами й благанням сподівалися вмилосердити степових хижаків.

У долині огонь горить,
Коло нього турок сидить,
Турок сидить - коня держить,
Коня держить за поводи,
За поводи шовкові;
Біля нього дівча сидить,
Дівча сидить, слізно плаче,
Слізно плаче, турка просить:
- Пустити мене, турчиночку,
Побачити родиночку,
Ще й рідну Україночку.

Та даремні благання дівчини! Не на те турчин захопив бранок, щоб із шляху пустити їх додому, не покористувавшись із них, як із дівчат і невольниць:

Сестра сестрі промовляє:
Проси, сестро, турка-мужа,
Нехай косу русу утне,
Най до мамки її пошле,
Най ся мамка не фрасує,
Най нам віна не готує!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким
Із турчином молоденьким...

У неволі молодниць та дівчат чекала ще тяжча недоля, ніж чоловіків. Їх примушували бути жінками бусурманів і родити на світ ворогів своєї далекої України. Тож багато українок ставало дружинами турецьких пашів і навіть самого турецького султана та кримського хана. Вони перебували в розкошах, але ті "лакомства нещасні", як співає народ у своїх думах, не вбивали в дочок України живого духу, й багато з них користувалися своїм впливом на чоловіків-турків, щоб, у чому була змога, допомагати своїм землякам і до самісінької домовини зберігали в своєму серці іскру любові до рідного краю.

Одну з таких невольниць, дочку священика з міста Богуслава, й оспівала народна дума.

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
Вони вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка приходжає,
Словами промовляє:
"Гей, козаки, ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?"
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку Марусю, попівну Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
"Гей, дівко-бранко, Марусю,
Попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного не видаєм.
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера".
Тоді дівка-бранка Маруся,
Попівна Богуславка,
Теє зачуває,
До козаків словами промовляє:

"Ой козаки, ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодна субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень!"
То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
"Та бодай ти, дівко-бранко Марусю,
Попівно Богуславко,
Щастя-долі собі не мала,
Як ти нам - святий празник, роковий день Великдень -
сказала"
То тоді дівка-бранка Маруся,
Попівна Богуславка,
Теє зачувала,
Словами промовляла:
"Ой козаки, ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте:
Бо як буде наш пан турецький до мечеті виїжджати,
То буде мені, дівці-бранці Марусі,
Попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати".
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті відїжджати,
Став дівці-бранці Марусі,
Попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка Маруся,
Попівна Богуславка,
Добре дбає, до темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників,
На волю випускає
І словами примовляє:
"Ой козаки, ви, бідні невольники!
Кажу вам: добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас одного -
Города Богуслава не минайте.
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає
Та нехай мене, дівки-бранки Марусі,
Попівни Богуславки,
З неволі не викупляє.
Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!"
Ой, визволи, боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі, з віри бусурманської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Та не всі українські дівчата й молодичі могли звикнути до життя на чужині й

погодитися з новими обставинами існування, хоча й у розкошах. Адже "лакомства нещасні" не давали снаги душі й серцю, а нудьга за рідним краєм і сумління через свою, бодай і примусову, зраду батьківщині та вірі часто доводили потурчених молодіць до самогубства.

Ой турчине, турчиночку,
Дай мі ножа гостренького.
До завоя тоненького;
Тонкий завій укроїла,
Ніж у серце сі встромила.

Ті невольницькі плачі разом із стогоном народним, що стояв над усією сплюндрованою Україною, бриніли у вухах запорожців. Туга за рідним краєм змушувала багатьох невольників тікати з Криму й Туреччини. Не знаючи здебільшого, куди йти, бранці легко знову діставалися до рук бусурманів. Піймавши втікача, турки й татари за першим разом його люто карали, вдруге ж - виколювали або випікали їм очі й пускали, хто куди знає. Більшість осліплених гинула з безхліб'я, проте були й такі, що прибували на Україну, і тут, переходячи від села до села з кобзою в руках, вони з риданням оспівували журбу тих, хто лишився на Україні, втратив під час наскоку татар дітей, і страждання невольників, які ще нудилися в бусурманській неволі. Таких сліпців-кобзарів чимало перебувало й на Січі, й запорожці не байдуже ставилися до їхніх співів. Не обмежуючись тими перешкодами, які чинили козаки татарам на степових шляхах і перевозах, вони проникали до татарських і турецьких міст, де знемагали в неволі їхні брати й сестри, але їм найбільше заважало в походах турецьке місто Аслам, що стояло на острові Тавань на низу Дніпра: пропливати повз нього човнами було дуже важко.

ГЕТЬМАН ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (БАЙДА)

В ті часи десь року 1552-го на Січ прибув один із нащадків литовсько-українських князів Дмитро Вишневецький. Він був жвавий та завзятий вояка із щирою козацькою вдачею. Наслухавшись ще з малих літ про славу боротьбу запорожців із татарами та про їхні лицарські вчинки й звичаї, Вишневецький уже з року 1540-го почав козакувати й був добре відомий запорожцям, бо деякий час перебував і на Січі.

Року 1550-го, коли король польський визнав Вишневецького старостою Черкаським та Канівським, він згуртував навколо себе чимало козаків і вже року 1552-го, покинувши староство, посадив свої загони на човни, вплив на Запорожжя й отаборився на острові Хортиця.

Побувавши ще до того із запорожцями в походах та боях, Вишневецький зрозумів вагу єдності, однастайності, товариства й любові до рідного краю й прийшов до думки, що із запорожцями можна поставити справу оборони України від татар далеко ширше й міцніше, ніж вона стояла. Завзятому Байді боліло серце з того, що через свої незначні сили запорожці змушені були нападати на бусурманів лише потай і після кожного наскоку ховатися в пущах Великого Лугу. Він мріяв створити військо, яке б відверто і збройне стало на низу Дніпра й заступило Україну з півдня; осередком же цієї сили мав бути острів Хортиця, що лежить на Дніпрі нижче порогів та Кічкасу.

Запорожці радо вітали заміри Вишневецького, прибули до нього на Хортицю, обрали його своїм гетьманом та обіцяли міцно стояти разом із ним у боротьбі з бусурманами.

Острів Хортиця чималий: він тягнеться на десять верст уздовж і шириться на три версти впоперек. Його голова (горішній кінець) дуже висока й виходить із води сторчовими скелями, неприступними для ворогів. Саме тут Вишневецький і почав споруджувати містечко, обкопуючи його рівчачками та обсипаючи валами; коли ж містечко було закінчене, козаки поробили з дубових кряжів ще поверх валів стіни та башти. Те містечко простягалося від голови острова до Вошивої скелі на східній протоці Дніпра та до острова Мала Хортиця на заході, який зветься у наші часи Старим Дніпром, і поділявся такими ж окопами та стінами упродовж острова на дві частини з тим, щоб коли вороги здеруться на острів з одного боку, то на іншій половині можна було б оборонятися.

Закінчивши ту велику й міцну будову, Вишневецький звернувся з листами до польського короля Жигмонта й до московського царя Івана Грозного, щоб вони надали йому підмогу для великого походу в Крим.

Надії Вишневецького на допомогу не здійснилися. Король не тільки не допоміг, а ще

й розгнівався за те, що гетьман зачіпає татар; цар же хоча й прислав запорожцям на потугу путивльських козаків, але та поміч була дуже незначна.

Проте року 1556-го Байда вирушив-таки походом на Очаків і, зруйнувавши його околиці, визволив чимало невольників. Тільки через брак гармат йому не вдалося добути Очаківський замок. Повернувшись із походу, Вишневецький негайно ж напав на Аслам-город та тільки й цього міста не взяв, а, обминувши його, обійшов із козаками всі татарські степи й попалив улуси до самісінького Перекопу.

Відплачуючи за ті козацькі напади, хан кримський наприкінці того ж року, діждавшись, доки Дніпро замерзне навколо Хортиці, атакував із великою ордою містечка Вишневецького, але захопити їх не зміг. Козаки цілий місяць давали татарам відсіч і, добре погромивши ворога, врешті-таки відігнали геть.

По весні, радіючи своїй перемозі, запорожці посідали в човни, несподівано підпливли до Аслам-городу, взяли його штурмом і, повигинавши всіх бусурманів та визволивши чимало невольників, повернулися на Хортицю з великою здобиччю.

Та недовго запорожці святкували перемогу. Через півроку Хортицю оточили вороги; зі сходу підступив хан з ордою, з півдня на сандалах і галерах прибули турецькі яничари, а із заходу підсунулося волоське військо, підвладне султанові.

Тяжко довелося козакам одбиватися від ворогів, бо тих було вдсятеро більше, допомога ж ні від короля, ні від царя не прийшла, проте запорожці міцно стояли й одбивалися, не шкодуючи свого життя, і лише через чотири місяці, коли на Хортиці не вистачило припасів, Вишневецький потай покинув острів і подався з городовими козаками до Черкас, а запорожці попливли у Великий Луг до своєї добре прихованої й не відомої ні татарам, ні туркам Січі.

Перебувши ці пригоди, Вишневецький зрозумів, що для боротьби з бусурманами козацької сили замало. Проте він не заспокоївся на тому, а, впевнившись, що московський цар прихильніше ставиться до його боротьби, ніж польський король, поїхав у Москву, записався в царя на службу й, діставши від нього клейноди Війську Запорозькому та невеличку допомогу військом, року 1558-го знову повернувся на Хортицю та, згуртувавши біля себе городових і запорозьких козаків, вирушив на татар степами й Дніпром. Наляканий бойовим хистом та завзяттям Вишневецького, кримський хан залишив цього разу козакам усі дніпровські міста й степові улуси й, зібравши свої орди, заховався з ними в Криму.

Козаки з Вишневецьким опанували всіма степами, починаючи від Бугу й до самісінького Дону, і звідтоді стали мати їх за свою власність. Проте таке становище тривало недовго, бо московський цар викликав свого підданця Вишневецького до Москви й послав його з російським військом воювати на Кавказ, а татари ж тим часом знову вийшли з Криму й захопили свої кочовища.

Через рік Іван Грозний хотів послати Вишневецького зі своїм військом проти Польщі, та тільки гетьман на те не згодився, а, зачувши, що на Україну з Буджака наскочила татарська орда, знову прибув на Запорожжя й року 1561-го листом із Січі Запорозької просив короля Жигмонта повернути його в своє підданство. Король охоче виконав те бажання, покликав Вишневецького до себе у Краків і там з великою пошаною привітав його, разом із найвищою польською шляхтою, як відважного войовника-лицаря.

Після того Байді було повернуто всі його маєтки, але все-таки пильно завважено не водити більше козаків на татар і турків, щоб не піднімати їх на помсту. Вишневецький скорився волі короля, але ненадовго. Життя в розкошах та багатстві не задовольняло завзятого козацького ватажка, і за першої ж нагоди, незважаючи на свої не молоді вже роки та недуги, він знову взявся за шаблю.

Сусідня з Україною земля - Молдова, що тоді була в залежності від турецького султана, хотіла, проти волі свого господаря, себто князя, скинути турецьке ярмо - і от молдавські бояри, шукаючи собі підмоги, прислали до Вишневецького посланців просити, щоб він, набравши військо, став господарем Молдови й уладнав її спілку з Польщею.

Вишневецький охоче на те відгукнувся й удався за згодою до Війська Запорозького. Поклик улюбленого гетьмана, що не раз водив козаків до слави, відразу підняв на ноги запорожців, і навколо Вишневецького зібралося біля 4000 душ. З тим військом року 1564-го він і вирушив на Молдову, та тільки там на нього чекала зрада. Другий претендент на Молдавське господарство, боярин Томжа, сподіваючись собі ласки від

турецького султана, вдав із себе спільника Вишневецького, а коли той із невеликою купкою запорозької старшини та польської шляхти відступив від свого війська й наблизився до Томжі, він захопив Байду з усією старшиною в бранці й мерщій надіслав у дарунок турецькому султанові.

Довідавшись про зраду, запорожці кинулися на військо Томжі, але, побачивши, що наздогнати й визволити з неволі славного товариша було вже неможливо, мусили із сумом повернутися на Україну.

Діставши до рук свого заклятого ворога, турецький султан скарав його лютою смертю: його скинули з башти на залізні гаки, і він, зачепившись за гак ребром, кілька днів висів та мучився.

У народних згадках Вишневецький назавжди лишився не князем, а вірним товаришем січовим, завзятим Байдою, і народ оспівав так його смерть:

В Цареграді на риночку

Та п'є Байда горілочку:

Ой, п'є Байда та не день, не два,

Не одну нічку та й не годиничку;

Ой, п'є Байда та й кивається,

Та на свого джуру поглядається:

- Ой, джуро мій молодесенький!

Та чи будеш мені вірнесенький?

Цар турецький к ньому присилає,

Байду к собі підмовляє:

- Ой ти, Байдо, та славнесенький!

Будь мі лицар та вірнесенький.

Візьми в мене царівночку -

Будеш паном на всю Україночку!

- Твоя, царю, віра проклятая,

Твоя царівночка поганая!

Ой, крикнув цар на свої гайдуки:

- Візьміть Байду добре в руки,

На гак ребром зачепіте!..

Ой, висить Байда та й не день, не два,

Не одну нічку та й не годиничку.

Ой, висить Байда та й гадає,

Та на свого джуру та й споглядає,

Та на свого джуру молодого

І на свого коня вороного.

- Ой джуро мій молодесенький!

Подай мені лучок та тугесенький,

Подай мені тугий лучок

І стрілочок цілий пучок!

Ой, бачу я три голубочки,

Хочу я вбити для його дочки.

Ой, як стрілив - царя вцілив,

А царицю - в потилицю,

А його доньку - в головоньку.

- Ото ж тобі, царю,

За Байдину кару!

Життя Байди-Вишневецького та його походи й боротьба з бусурманами лишили по собі чималий слід на Україні й на Запорожжі. Він одсунув татарські кочовища від Дніпра на схід та захід і тим polegши становив запорозького козацтва і його зносини з Україною. Про запорожців як переможців над татарами пішов розголос по всіх землях, і сусідні держави почали рахуватися з ними як із визначною військовою силою, що їм бажано б мати на своєму боці. Козацтво й само виросло в своїх очах; на Україні ж стали прославляти козаків, як оборонців свого життя, і замість невольницьких плачів та нарікань на татарську руїну, по Україні почали лунаати вже й бадьорі пісні про козаків-звитяжців, як, скажімо, пісня про козака Голоту.

Ой, на полі та й на Килиїмськім,

На шляху битому, ординськім,

Ой, там гуляв, гуляв козак Голота.
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
Правда, на козакові шати дорогії -
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів не згожа.
А ще, правда, на козакові постולי в'язові,
А онучі китайчані -
Щирі жіночі, рядняні;
Волоки шовкові -
Удвоє, щирі жіноцькі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка:
Зверху дірка,
Травною пошита,
А вітром підбита.
Куди віє, туди й повіває,
Козака молодого прохолоджає.
Та гуляє козак Голота, погуляє;
Ні города, ні села не займає, -

II

На город Килію поглядає.
У городі Килії татарин сидить, бородатий,
По горницях походжає,
До татарки словами промовляє:
- Татарко, татарко!
Ой, чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой, чи ти бачиш те, що я бачу?
Каже:
- Татарине, ой, сідий, бородатий
Я тільки бачу, що ти передо мною по горницях походжаєш,
А не знаю, що ти думаєш та гадаєш.
Каже:
- Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає,
То козак Голота добрим конем гуляє.
Я його хочу живцем у руки взяти
Та в город Килію запродаати,
і ще ж ним перед великими панами-башами вихваляти,
За його много червоних, не лічачи, брати,
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати.